

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 25 (2004)

Δελτίον ΧΑΕ 25 (2004), Περίοδος Δ'

Ο ναός του Αγίου Πολυκάρπου στην Τανάγρα
(Μπράτσι) Βοιωτίας

Σταύρος ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ

doi: [10.12681/dchae.413](https://doi.org/10.12681/dchae.413)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ Σ. (2011). Ο ναός του Αγίου Πολυκάρπου στην Τανάγρα (Μπράτσι) Βοιωτίας. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 25, 127-140. <https://doi.org/10.12681/dchae.413>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Ο ναός του Αγίου Πολυκάρπου στην Τανάγρα
(Μπράτσι) Βοιωτίας

Σταύρος ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ

Τόμος ΚΕ' (2004) • Σελ. 127-140

ΑΘΗΝΑ 2004

Ο ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΠΟΛΥΚΑΡΠΟΥ ΣΤΗΝ ΤΑΝΑΓΡΑ (ΜΠΡΑΤΣΙ) ΒΟΙΩΤΙΑΣ*

Α. Παρά το ενδιαφέρον που παρουσιάζει η αρχιτεκτονική του και το γεγονός ότι βρίσκεται κοντά σε έναν από παλιά γνωστό αρχαιολογικό χώρο, ο ναός του Αγίου Πολυκάρπου (Εικ. 1 και 2) παρέμεινε έως πολύ πρόσφατα εντελώς άγνωστος στην επιστήμη. Το μνημείο εντόπισε μόλις το 1994 η επιμελήτρια Αρχαιοτήτων της 1ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Χ. Κοιλιάκου, η οποία την ίδια χρονιά παρουσίασε συνοπτικά το ίδιο το μνημείο¹ και τα επόμενα χρόνια τις εργασίες αποκαταστάσεώς του².

Ο ναός του Αγίου Πολυκάρπου βρίσκεται σε απόσταση 5 χλμ. περίπου νοτιοανατολικά του σημερινού χωριού Τανάγρα (τ. Μπράτσι), στην περιοχή της αρχαίας Τανάγρας. Ο ναός είναι χτισμένος μέσα στον κάμπο, σε αγροτική τοποθεσία, πολύ κοντά στο δρόμο που συνδέει το χωριό με τα Οινόφυτα (τ. Στανιάτες), λίγο πριν από τη διασταύρωσή του με την επαρχιακή οδό Οινόης - Αγίου Θωμά - Δερβενοχωριών.

Τίποτε δεν είναι γνωστό για την παλαιότερη ιστορία

του ναού έως τα τέλη του 19ου αιώνα. Τα ελάχιστα γνωστά ιστορικά στοιχεία, που προέρχονται από μια επιγραφή εντοιχισμένη στο δυτικό τοίχο του (Εικ. 1) και από προφορικές μαρτυρίες, φωτίζουν εν μέρει μόνο τη νεότερη ιστορία του μνημείου. Η επιγραφή, που είναι χαραγμένη σε πώρινη πλάκα, φέρει σταυρό και αναφέρει: 1895 ΜΑΙΟΥ // ΔΑ/ΠΑΝΗ // Μ / ΠΟΥ³, πιθανότατα χρονολογεί επεμβάσεις μετά από καταστροφή που αυτός υπέστη, ενδεχομένως κατά τους γνωστούς μεγάλους σεισμούς των αρχών της δεκαετίας του 1890, των Θηβών το 1890 ή της Φθιώτιδος το 1894⁴. Σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες ο ναός ήταν άστεγος ήδη στη δεκαετία του 1930⁵. Το γεγονός ότι σαράντα μόλις χρόνια από τις μαρτυρούμενες από την επιγραφή εργασίες, ο ναός ήταν ερείπιο εμβάλλει την υποψία μήπως αυτές δεν ολοκληρώθηκαν ποτέ.

Το 1994 κάτοικοι της Τανάγρας άρχισαν εργασίες καθαρισμού των ερειπίων του ναού με σκοπό την επισκευή του, οι οποίες διακόπηκαν μετά από παρέμβαση

* Ευκαιρία για τη μελέτη της ιστορίας και της αρχιτεκτονικής του ναού του Αγίου Πολυκάρπου έδωσε η εκπόνηση από το Γραφείο Αρχιτεκτονικών Μελετών «Σταύρος Μαμαλούκος - Αναστασία Καμπόλη-Μαμαλούκου & Συνεργάτες», κατόπιν αναθέσεως από το Ενοριακό Συμβούλιο του ιερού ναού Αγίου Αντωνίου Τανάγρας, μελέτης συντηρήσεως και αποκαταστάσεως του μνημείου, καθώς και η εκτέλεση του έργου που ακολούθησε υπό την επίβλεψη του γράφοντος και την εποπτεία της 1ης ΕΒΑ. Για τις ανάγκες της μελέτης έγινε την άνοιξη του 1995 η αποτύπωση του ναού και μεταξύ των ετών 1995-1998, κατά τη διάρκεια του έργου, συμπληρωματική τεκμηρίωσή του. Για την παροχή κάθε δυνατής βοήθειας επιτόπου ευχαριστίες οφείλονται στον αιδεσιμώτατο π. Γεώργιο Παναγιωτόπουλο, εφημέριο τότε της Τανάγρας, και στον εκκλησιαστικό επίτροπο κ. Λουκά Σιαμπάνη, χάρη, κυρίως, στις προσπάθειες του οποίου υλοποιήθηκε το έργο. Για την άδεια δημοσιεύσεως του μνημείου ευχαριστίες οφείλονται και από τη θέση αυτή στην 1η ΕΒΑ και ιδιαίτερος στην επιμελήτρια Αρχαιοτήτων κ. Χάρη Κοιλιάκου, η οποία έθεσε υπ' όψιν μου στοιχεία που προέ-

κυψαν από τις ανασκαφικές τομές που η ίδια πραγματοποίησε στο ναό το 1994 και συνέδραμε ποικιλοτρόπως στη μελέτη του. Η μελέτη παρουσιάστηκε για πρώτη φορά υπό μορφήν ανακοινώσεως στο 18ο Συμπόσιο της ΧΑΕ στην Αθήνα (Στ. Μαμαλούκος, Ο ναός του Αγίου Πολυκάρπου στην Τανάγρα Βοιωτίας, *Δέκατο Ογδοο Συμπόσιο βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης*, Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, Αθήνα 1998, 42-43).

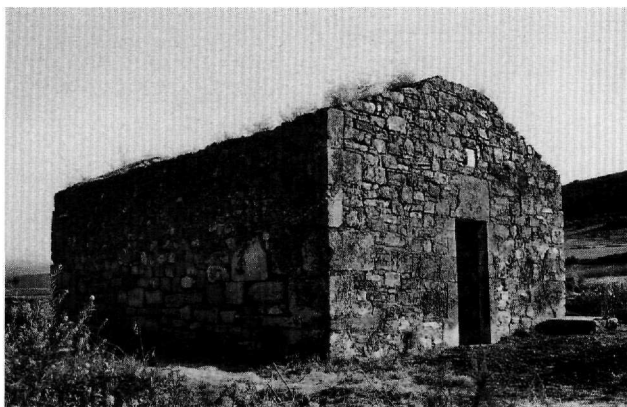
1. Χ. Κοιλιάκου, *ΑΔ* 49 (1994), Χρονικά, 91-92, σχέδ. 1-5 και πίν. 42α.

2. Χ. Κοιλιάκου, *ΑΔ* 52 (1997), Χρονικά, 109, πίν. 51· η ίδια, *ΑΔ* 53 (1998), Χρονικά, 94, σχέδ. 1.

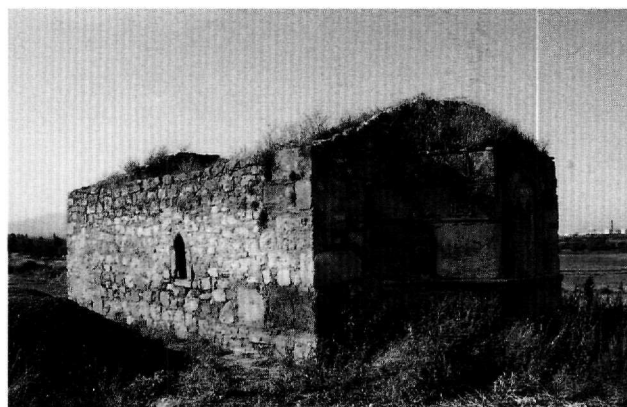
3. Η επιγραφή έχει δημοσιευθεί από την Χ. Κοιλιάκου, ό.π. (υποσημ. 1), 92.

4. Β. Παπαζάχος - Κ. Παπαζάχου, *Οι σεισμοί της Ελλάδας*, Θεσσαλονίκη 1999, 297-299.

5. Πληροφορίες του παλαιού εφημερίου της Τανάγρας π. Γεωργίου Παναγιωτόπουλου.

Εικ. 1. Ναός Αγίου Πολυκάρπου. Άποψη από τα βορειοδυτικά.

Εικ. 2. Ναός Αγίου Πολυκάρπου. Άποψη από τα νοτιοανατολικά.

της 1ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων. Στη συνέχεια πραγματοποιήθηκε στο μνημείο μικρή ανασκαφική έρευνα υπό την εποπτεία της Χ. Κοιλιάκου και εκπονήθηκε μελέτη, βάσει της οποίας έγιναν μεταξύ των ετών 1996 και 1998 εργασίες συντηρήσεως και αποκαταστάσεώς του⁶.

Β. Ο ναός του Αγίου Πολυκάρπου στη μορφή που έφθασε στις ημέρες μας⁷ είναι ένα μονόχωρο δρομικό κτίριο με εξωτερικές διαστάσεις 8,35×5,80 μ. χωρίς την τρίπλευρη εξωτερικά κόγχη του Ιερού (Εικ. 7-13). Απλές και αδιάρθρωτες είναι γενικά οι όψεις του ναού, με εξαίρεση την ανατολική. Η τοιχοποιία της βόρειας όψεως (Εικ. 12), της νότιας (Εικ. 13) και της δυτικής ως το μέσον περίπου του ύψους τους, καθώς και τα εκατέρωθεν της κόγχης του Ιερού τμήματα της ανατολικής όψεως (Εικ. 11), είναι από μεσαίου ή μικρού μεγέθους αμελώς λαξευμένους πωρολίθους και ασβεστολίθους, μεταξύ των οποίων υπάρχουν και αρκετά τεμάχια αρχαίων λιθοπλίνθων και άλλων αρχιτεκτονικών μελών. Οι λίθοι έχουν κτισθεί με ασβεστοκονίαμα με την παρεμβολή πλίνθων που σχηματίζουν κατά τόπους μικρού μήκους οριζόντιες σειρές και άφθονων πλινθίων που γεμίζουν κυρίως τους κατακόρυφους αρμούς. Το αρμολόγημα είναι προσεγμένο, πατητό με το μυστρί. Οι

γωνίες είναι διαμορφωμένες από «πλεκτά» διατεταγμένες μεγάλου μεγέθους αρχαίες λιθοπλίνθους σε δεύτερη χρήση. Η τοιχοποιία στα υπόλοιπα τμήματα των τοίχων είναι αργολιθοδομή από μικρού μάλλον μεγέθους λίθους και λίγα πλινθία, με πλατύ αρμολόγημα (Εικ. 1 και 2).

Οι όψεις ποικίλλονται μόνο από τα ολιγάριθμα ανοίγματα και ελάχιστα άλλα στοιχεία, όπως η επιγραφή στη δυτική όψη. Η δυτική θύρα έχει ορθογωνικό λίθινο πλαίσιο με χαρακτηριστικά ψηλό ολόσωμο πώρινο ανώφλι και ξύλινο ανώφλι εσωτερικά. Το παράθυρο της νότιας όψεως (Εικ. 7, 8, 10 και 13) έχει τοξωτό πλαίσιο, διαμορφωμένο στην εξωτερική παρειά ενός ορθογωνικού ανοίγματος με παραστάδες από κοινή τοιχοποιία και οριζόντιο πώρινο ανώφλι εσωτερικά. Το τοξωτό πλαίσió του είναι πώρινο. Οι παραστάδες του είναι κατασκευασμένες από δύο ολόσωμα τεμάχια πωρολίθου, ενώ το τόξο του από τρεις θολίτες. Η εικόνα της άτεχνης κατασκευής που δίνει σήμερα το πλαίσιο οφείλεται μάλλον στην κακή κατάσταση διατηρήσεως των λίθων του.

Μεγαλύτερη προσοχή έχει δοθεί στη σύνθεση και στην κατασκευή της ανατολικής όψεως του μνημείου (Εικ. 3 και 11). Στην όψη δεσπόζει η ευρεία σχετικά τρίπλευρη κόγχη του Ιερού. Πώρινος κοσμήτης ελαφρά κοίλης

6. Οι εργασίες περιελάμβαναν στερέωση των τοίχων και ανακατασκευή των κατεστραμμένων ανώτερων τμημάτων τους, κατασκευή ξύλινης στέγης με επικάλυψη από παλαιά χειροποίητα κεραμίδια, δαπέδου από πήλινα πλακίδια και κουφωμάτων, επίχριση του εσωτερικού, αποκατάσταση του αρχικού τέμπλου και διαμόρφωση του αμέσως περιβάλλοντος χώρου. Οι εργασίες εκτελέ-

σθηκαν από εντόπια συνεργεία τεχνιτών, εκτός από την αποκατάσταση του αρχικού τέμπλου, η οποία έγινε από τον ειδικευμένο τεχνίτη Γ. Αργύρη (βλ. και υποσημ. 2).

7. Συνοπτική περιγραφή του ναού έχει δημοσιευθεί από την Χ. Κοιλιάκου, ό.π. (υποσημ. 1), 91· επίσης Μαμαλούκος, ό.π., 42.

διατομής διαρθρώνει την κόγχη στη στάθμη της ποδιάς του παραθύρου της. Το κάτω από τον κοσμητή τμήμα της είναι κατασκευασμένο από μεγάλες λιθοπλίνθους σε δεύτερη πιθανώς χρήση. Η δομή του δεν είναι κανονική. Το ύψος των δύο δόμων διαφέρει, ενώ μεταξύ των μεγαλύτερων λιθοπλίνθων παρεμβάλλονται μικρότεροι λίθοι και πλίνθοι. Το επάνω από τον κοσμητή τμήμα της κόγχης είναι κατασκευασμένο με αρκετά επιμελημένη τοιχοποιία κατά το πλινθοπερίκλειστο σύστημα δομής με μονές σειρές πλίνθων ανάμεσα στις λιθοπλίνθους. Ο πρώτος επάνω από τον κοσμητή δόμος έχει ιδιαίτερα μεγάλο ύψος. Κανένα λείψανο γείσου δεν σώζεται στην κόγχη, όπως άλλωστε και πουθενά αλλού στο μνημείο.

Το παράθυρο της κόγχης (Εικ. 4, 7-11), όπως και εκείνο της νότιας όψεως, έχει το πλαίσιό του διαμορφωμένο στην εξωτερική παρειά ενός ενιαίου ανοίγματος με οριζόντιο πώρινο ανώφλι εσωτερικά. Είναι δίλοβο, σύνθετου τύπου. Οι δύο λοβοί του χωρίζονται μεταξύ τους με έναν πώρινο, ορθογωνικής διατομής πεσσίσκο, ο οποίος φέρει τεκτονικό, πώρινο επίσης, επίθημα.

Τα τόξα των δύο λοβών είναι λαξευμένα σε ολόσωμο ανώφλι. Στην ακμή τους έχει διαμορφωθεί μικρή ορθογωνική απότμηση. Μικρού πάχους πώρινες πλάκες, σε κακή κατάσταση σήμερα, αποφράσσουν τους λοβούς του παραθύρου. Πρόκειται ενδεχομένως για τα αρχικά διαφράγματα του παραθύρου. Το ημικυκλικό τύμπανο που διαμορφώνεται επάνω από το ανώφλι έφερε διάκοσμο, ενδεχομένως πλίνθινο, από τον οποίο τίποτε δεν σώζεται πια. Το πώρινο εξωτερικό πλαίσιο του παραθύρου έχει απλή, ορθογωνική διατομή. Τα κατακόρυφα τμήματά του είναι κατασκευασμένα από ένα μεγάλο κάτω και ένα μικρό επάνω τεμάχιο ο καθένας. Το τόξο είναι κατασκευασμένο από τρεις θολίτες, δύο μεγάλους στα πλάγια και έναν μικρό, εν είδει κλειδιού, στο μέσον. Το πλαίσιο περιβάλλεται από ταινία καμπύλων δισέψιλον, εναλλάξ πώρινων και κεραμικών. Τα κεραμικά δισέψιλον (Εικ. 17) έχουν, όπως φαίνεται, διαμορφωθεί με λάξευση σε τεμάχια πλίνθων με ανώμαλο σχετικά σχήμα και διαστάσεις περίπου $11 \times 8 \times 2,5$ εκ. περίπου. Η σειρά των δισέψιλον ορίζεται εξωτερικά από απλή πλίνθινη ταινία, ενώ εσωτερικά από ταινία, το μεγαλύτερο μέρος της οποίας έχει διαμορφωθεί με λάξευση αυλακιάς γεμισμένης με κονίαμα στο ίδιο το πώρινο πλαίσιο του παραθύρου. Από πλίνθους έχουν κατασκευασθεί μικρά τμήματά της, στις γενέσεις του τόξου και στην περιοχή του κλειδιού του. Τα μικτόγραμμα τρίγωνα που σχηματίζονται ψηλά, εκατέρωθεν του τόξου του πλαισίου, φαίνεται ότι γειμίζονταν με οριζόντια τοποθετημένα τεμάχια πλίνθων.

Εικ. 3. Ναός Αγίου Πολυκάρπου. Αποψη από τα ανατολικά.

Εικ. 4. Το παράθυρο της κόγχης του Ιερού.

Εικ. 5. Ναός Αγίου Πολυκάρπου. Το εσωτερικό προς τα ανατολικά.

Εικ. 6. Ναός Αγίου Πολυκάρπου. Το εσωτερικό προς τα δυτικά.

Όπως ήδη αναφέρθηκε, ο ναός ήταν έως τις πρόσφατες εργασίες άστεγος. Από τη διαμόρφωση των τοίχων του φαινόταν ότι καλυπτόταν –ή προοριζόταν να καλυφθεί– με ξύλινη δίριχτη στέγη. Είναι ωστόσο σαφές ότι αρχικά η κάλυψη του ναού γινόταν με ημικυλινδρικό θόλο. Οι γενέσεις του διατηρούνται στα άκρα του νότιου και σε ολόκληρο το μήκος του βόρειου τοίχου, όπου, μάλιστα, διακρίνονται πυκνές, ανά 30 περίπου εκ., οι ψηλές και στενές δοκοθήκες στερεώσεως του ξυλότυπου για την κατασκευή του θόλου (Εικ. 5, 6, 9 και 10). Ο θόλος ενισχυόταν με ένα ισχυρά προεξέχον σφενδόνιο στο μέσον του μήκους του. Τα ποδαρικά του σφενδονίου, κατασκευασμένα από αρχαίες λιθοπλίνθους σε δεύτερη χρήση, διατηρούνται ακόμη (Εικ. 7, 9 και 10). Κατά την ανασκαφή στο εσωτερικό του ναού βρέθηκαν πολλοί από τους εξαιρετικά καλολαξευμένους πώρινους θολίτες του τόξου του. Αυτοί είχαν μεγάλο σχετικά μήκος (38 εκ.) και μικρό ύψος (23 εκ.). Το πλάτος τους ήταν ίσο με το πλάτος του σφενδονίου (53 εκ.). Εξαιρετικά καλά λαξευμένοι είναι και οι θολίτες που διαμορφώνουν το τόξο μετώπου του τεταρτοσφαιρικού θόλου της κόγχης του Ιερού (Εικ. 5). Το υπόλοιπο τμήμα του θόλου αυτού ήταν αρχικά κατασκευασμένο από αρκετά επιμελώς λαξευμένους τραπεζοειδείς ή τριγωνικούς θολίτες ακτινοειδώς διατεταγμένους, με την παρεμβολή κατά τόπους μικρών σφηνών από λίθους ή πλίνθους. Μεγάλο μέρος του θόλου της κόγχης έχει άτεχνα ανακατασκευασθεί σε νεότερη εποχή.

Η είσοδος στο εσωτερικό του ναού γινόταν από τα δυτικά μέσω θύρας διαμορφωμένης σε μεταγενέστερη εποχή στη θέση της αρχικής, της οποίας διατηρείται κα-

τά χώραν το κατώφλι. Ο φωτισμός του γινόταν από το παράθυρο της νότιας πλευράς και από το δίλοβο παράθυρο της κόγχης του Ιερού. Στο βόρειο τοίχο της προθέσεως είναι διαμορφωμένη ορθογώνια σε κάτοψη κόγχη (Εικ. 7 και 9), οι παραστάδες της οποίας και οι τρεις θολίτες του τόξου της ήταν από επιμελώς λαξευμένο πορρόλιθο. Στο εσωτερικό του ναού η επίχωση έφθανε σε ύψος 50 εκ. περίπου επάνω από το αρχικό, επιστρωμένο με πλάκες, δάπεδο, μικρό τμήμα του οποίου εντόπισε κατά την ανασκαφή του μνημείου η Χ. Κοιλιάκου⁸. Στα κατώτερα μέρη των τοίχων του ναού, κάτω από τη στάθμη της επιχώσεως, διατηρούνται τμήματα τοιχογραφημένων επιχρισμάτων. Φτωχά λείψανα εξίτηλου τοιχογραφικού διακόσμου διατηρούνται κατά τόπους και ψηλότερα, στους τοίχους του μνημείου.

Σημαντικά λείψανα του αρχικού τέμπλου του ναού εντοπίστηκαν κατά την ανασκαφή στο εσωτερικό του (Εικ. 14). Κατά χώραν βρέθηκαν το κατώφλι της Ωραίας Πύλης, τα κατώτατα τμήματα των εκατέρωθεν της στηριγμάτων (Εικ. 14, Θ και Ι) και δεξιά και αριστερά τους τα κάτω μέρη λεπτού τοίχου κτισμένου από ημιλάξευτους πορρόλιθους. Σε θέσεις αντίστοιχες με το θεμέλιο του κτιστού τέμπλου και σε ύψος 2,55 μ. περίπου από το κατώφλι της Ωραίας Πύλης εξέχουν από τους πλάγιους τοίχους του ναού δύο αμελώς λαξευμένοι πορρόλιθοι. Στις επιχώσεις βρέθηκαν επτά τεμάχια από τα πώρινα αρχιτεκτονικά μέλη του τέμπλου (Εικ. 14, Α-

8. Κοιλιάκου, ό.π. (υποσημ. 1), 92.

Η), ήτοι ένα τεμάχιο λοξότητου, ακόσμητου επιστυλίου (Εικ. 14, Α) και έξι τεμάχια που ανήκουν σε δύο σύνθετα στηρίγματα. Πρόκειται για πεσίσκους με συμφυείς σταθμούς βημοθύρων που καταλήγουν σε μήλα και οκταγωνικής διατομής κιονίσκους που φέρουν απλής πρισματικής μορφής κιονόκρανα. Η κύρια όψη των πεσίσκων φέρει απλή γλυφή που καταλήγει άνω σε ημικύκλιο. Η κύρια και η μία πλάγια όψη κάθε κιονοκράνου είναι διακοσμημένη με άτεχνο σύνθετο καρδιοσχημο ανθέμιο μέσα σε λυροειδές πλαίσιο.

Γ. Όπως φαίνεται από την περιγραφή που προηγήθηκε, η σημερινή μορφή του ναού του Αγίου Πολυκάργου έχει προκύψει από εκτεταμένες μεταγενέστερες επεμβάσεις στο αρχικό κτίριο⁹. Στις επεμβάσεις αυτές, που χρονολογούνται με ακρίβεια από την επιγραφή του 1895, ανήκουν μεγάλο μέρος του δυτικού τοίχου με το άνοιγμα της θύρας του καθώς και τα ανώτερα τμήματα των υπόλοιπων τοίχων. Οι εργασίες αυτές που, όπως ήδη αναφέρθηκε, πιθανότατα δεν ολοκληρώθηκαν ποτέ, συνδέονται με τη δραστική αλλαγή της καλύψεως του ναού, την αντικατάσταση δηλαδή του κατεστραμμένου θόλου του με ξύλινη στέγη. Κατά την Τουρκοκρατία έγιναν ενδεχομένως ακαθόριστης εκτάσεως εργασίες στο ναό, καθώς και τοιχογράφησης του, αν όντως στην περίοδο αυτή ανήκουν τα φτωχά λείψανα του τοιχογραφικού διακόσμου που σώζονται ακόμη¹⁰. Ας σημειωθεί, πάντως, ότι από την προσεκτική επανεξέταση της νότιας όψεως του ναού φαίνεται ότι το παράθυρο σε αυτή είναι μάλλον το αρχικό και δεν ανήκει στην υποτιθέμενη δεύτερη αυτή οικοδομική φάση¹¹.

Η αναπαράσταση της γενικής διαρθρώσεως αλλά και των περισσοτέρων από τα επιμέρους αρχιτεκτονικά στοιχεία της αρχικής φάσεως του μνημείου, από την οποία διατηρούνται το μεγαλύτερο τμήμα του νότιου, του βόρειου και του ανατολικού τοίχου με την κόγχη του Ιερού και μικρό μέρος, συγκεκριμένα τα πλάγια και τα κατώτερα τμήματα, του δυτικού τοίχου, δεν παρουν-

σιάζει σοβαρά προβλήματα (Εικ. 15). Τόσο η κάτοψη, όσο και οι τομές αποκαθίστανται με σχετική ακρίβεια. Σκοτεινά παραμένουν δευτερεύοντα ζητήματα, από τα οποία τα κυριότερα είναι η διάρθρωση της δυτικής όψεως, η ακριβής κλίση της δίριχτης στέγης και η μορφή των γείσων, αν υπήρχαν. Με αρκετή ακρίβεια και πληρότητα αποκαθίστανται το δίλοβο παράθυρο της κόγχης του Ιερού (Εικ. 16), με την εξαίρεση του διακόσμου του τυμπάνου του, καθώς και το αρχικό τέμπλο του ναού (Εικ. 18). Το τέμπλο είχε τη μορφή κιονοστοιχίας με δύο στηρίγματα, τα οποία έφεραν, μαζί με τους δύο λίθινους κιλίβαντες που εξείχαν από τους πλάγιους τοίχους, το λοξότητο επιστύλιο. Το μεσαίο άνοιγμα αποτελούσε τη μοναδική θύρα του τέμπλου, ενώ τα πλάγια ήταν, όπως φαίνεται, εξ αρχής κτισμένα με μικρού πάχους τοίχο.

Δ. Ο ναός του Αγίου Πολυκάργου στην αρχική του μορφή ανήκε στον ιδιαίτερα διαδεδομένο, χάρη προφανώς στη σχετική ευκολία και στην απλότητα της κατασκευής του κατά τους βυζαντινούς και μεταβυζαντινούς χρόνους, τύπο των καμαροσκεπών μονόχρωμων δρομικών ναών¹². Η ενίσχυση του θόλου μονόχρωμων δρομικών ναών με ένα μόνο σφενδόνιο, πράγμα που, τουλάχιστον στις περισσότερες περιπτώσεις, σχετίζεται απλώς με το μήκος των κτιρίων, δεν φαίνεται να είναι, όπως έχει παρατηρηθεί¹³, σπάνιο φαινόμενο και ασφαλώς δεν μπορεί να θεωρηθεί καθοριστικό καθ' οιονδήποτε τρόπο χαρακτηριστικό ομάδας ναών του τύπου¹⁴.

Ε. Παρά το μικρό του μέγεθος και τη μέτρια κατάσταση διατηρήσεώς του, ο ναός της Τανάγρας προσφέρεται για αρκετές παρατηρήσεις σε ζητήματα κατασκευής και μορφολογίας.

Ο ναός του Αγίου Πολυκάργου χαρακτηρίζεται από την ανεπιτήδευτη διάρθρωση του όγκου του, ο οποίος είναι απλός πρισματικός, και από την απλή σύνθεση των όψεών του, που είναι απλές και αδιάρθρωτες. Πρόκειται για συνήθη χαρακτηριστικά σε μνημεία του τύπου αυτού στην Ελλαδική Σχολή¹⁵. Όσον αφορά στις

9. Σχετικά με τις μεταγενέστερες επεμβάσεις στο ναό βλ. Κοιλάκου, ό.π. (υποσημ. 1), 92. Μαμαλούκος, ό.π., 43.

10. Κοιλάκου, ό.π., 92. Μαμαλούκος, ό.π., 43.

11. Η υπόθεση έχει διατυπωθεί από την Χ. Κοιλάκου (ό.π., 92) και από τον γράφοντα (Μαμαλούκος, ό.π., 43).

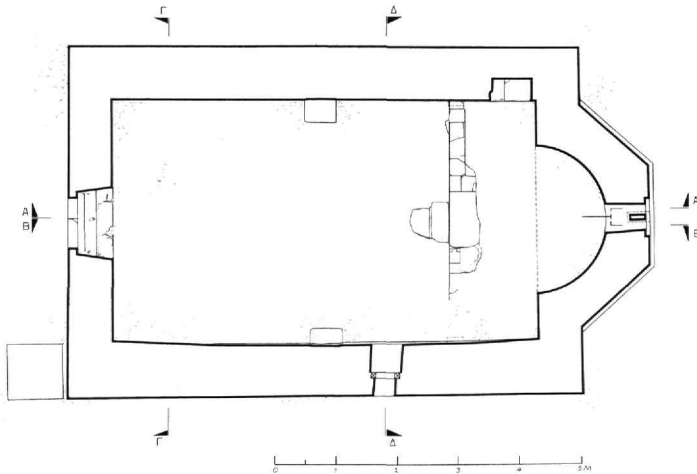
12. Σχετικά με τον τύπο και τη διάδοσή του βλ. Χ. Μπούρας - Λ. Μπούρα, *Η ελλαδική ναοδομία κατά τον 12ο αιώνα*, Αθήνα 2002, 344-345, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία (στο εξής: *Ελλαδική ναοδομία*).

13. Ν. Νικονάνος, *Βυζαντινοί ναοί της Θεσσαλίας από το 10ο αιώ-*

να ως την κατάκτηση της περιοχής από τους Τούρκους το 1393, Αθήνα 1979, 147.

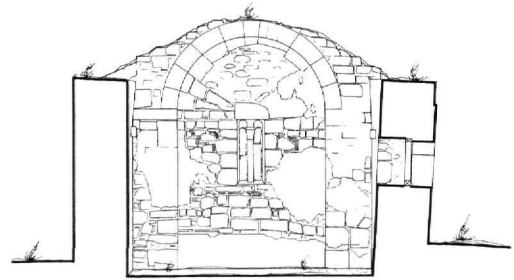
14. Γ. Δημητροκάλλης, 'Ο εις Πρωτόρια Πάρου βυζαντινός ναός', *ΕΕΚΜ* 8 (1970), 296-297.

15. Σχετικά με τον καθοριστικό ρόλο του τύπου στη διάπλαση των όγκων των ναών βλ. Μπούρας - Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία*, 381. Για τη χαρακτηριστική της Ελλαδικής Σχολής «άντιληψη τεκτονικής σαφήνειας και καθαρότητας των γεωμετρικών όγκων» γενικά βλ. ό.π., 384.

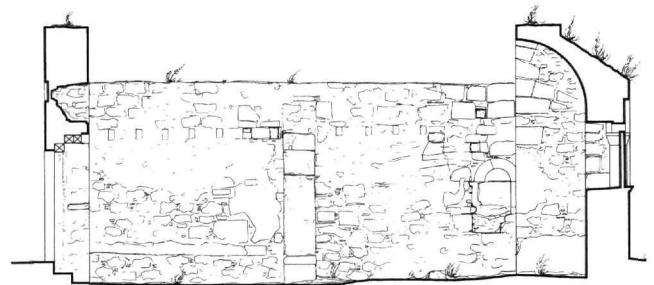

Εικ. 7. Ναός Αγίου Πολυκάρπου. Κάτοψη.

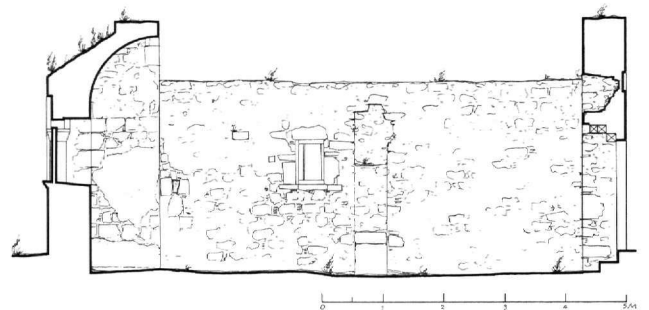
όψεις διαφάνεται μια προσπάθεια αναδείξεώς τους μέσω της κατασκευής μιας προσεγμένης, στα μέτρα των δυνατοτήτων του κτιρίου, τοιχοποιίας με τη χρήση στα κατώτερα μέρη των τοίχων και των κογχών, καθώς και στις γωνίες, μεγάλων σχετικά αρχαίων μελών σε δεύτερη χρήση και με την κατασκευή της κόγχης του Ιερού με πλινθοπερίκλειστη τοιχοποιία. Η χρήση μεγάλου μεγέθους λίθων στα κατώτερα μέρη των τοίχων και των κογχών, όπως και στις γωνίες, πράγμα που σχετίζεται με τη διαθεσιμότητα αρχαίου υλικού, είναι γνωστές και συνήθεις στην αρχιτεκτονική της λεγόμενης Ελλαδικής Σχολής πρακτικές¹⁶. Όσον αφορά στις γωνίες, όπως έχει ήδη παρατηρηθεί, η χρήση μεγάλων λίθων είχε κατασκευαστικό καταρχήν νόημα, κάτι που είναι προφανές και στο μικρό βοιωτικό μνημείο¹⁷. Σε ορισμένες, ωστόσο, περιπτώσεις, σε μνημεία που χρονολογούνται από το 12ο αιώνα και μετά, η διαμόρφωση των γωνιών με μεγάλους λίθους εξελίχθηκε σε μορφολογικό στοιχείο με έντονο διακοσμητικό χαρακτήρα¹⁸. Ο τονισμός τμημάτων των όψεων των ναών, και μάλιστα πολύ συχνά των κογχών τους, μέσω της κατασκευής τους με προσεγμένης μορφής τοιχοποιία, που έρχεται σε αντίθεση με την προχειρότερη κατασκευή των υπόλοιπων

Εικ. 8. Τομή κατά πλάτος.

Εικ. 9. Τομή κατά μήκος προς βορράν.

Εικ. 10. Τομή κατά μήκος προς νότον.

τμημάτων τους, είναι συνήθης στη βυζαντινή αρχιτεκτονική, και μάλιστα στο 12ο και το 13ο αιώνα¹⁹.

16. Ό.π., 401-402 (κόγχες), 454 (γωνίες). Στ. Μαμαλούκος, Ο ναός του Αγίου Νικολάου του Νέου κοντά στο Παφάρι της Βοιωτίας, *Α' Διεθνές Συνέδριο Βοιωτικών Μελετών*, *ΕΕΒΜ* 1 (1988), τχ. Α, 507-508.

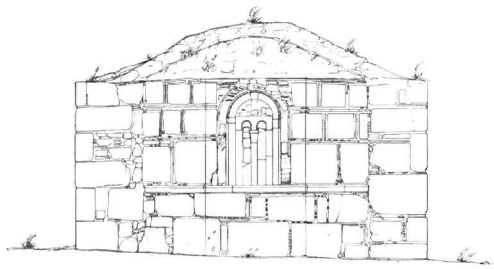
17. Βλ. κυρίως Μαμαλούκος, ό.π., 508.

18. Ό.π., 508.

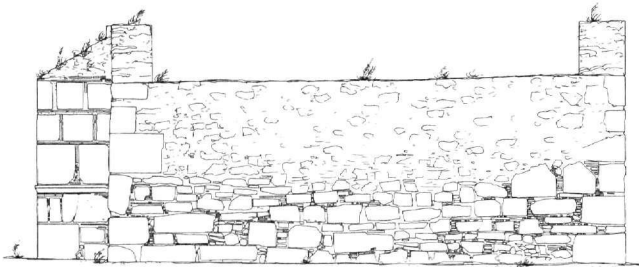
19. A.H.S. Megaw, *The Chronology of Some Middle-Byzantine*

Churches, *BSA* 32 (1931-1932), 101. Νικονάνος, *Θεσσαλία* (υποσημ. 13), 64, 78, 158, Χ. Μπούρας, Ο Άγιος Νικόλαος παρά την Λάρυμνα, *Άρμός. Τιμητικός τόμος στον Καθηγητή Ν.Κ. Μοντσόπονλο για τα 25 χρόνια πνευματικής του προσφοράς στο Πανεπιστήμιο*, 2, Θεσσαλονίκη 1991, 1252. Μπούρας - Μπούρα, *Έλλαδική ναοδομία*, 401, 453-454 και 463-464.

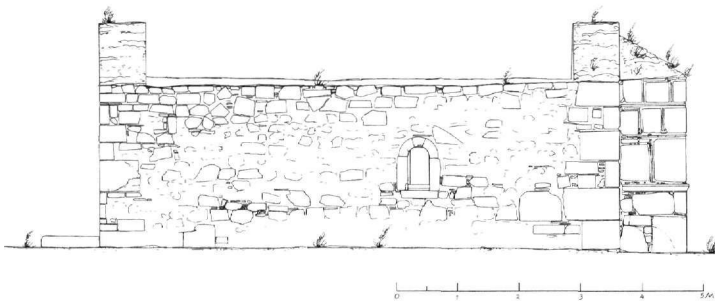

Εικ. 11. Η ανατολική όψη.

Εικ. 12. Η βόρεια όψη.

Εικ. 13. Η νότια όψη.

Η κόγχη του Ιερού του Αγίου Πολυκάρπου είναι τρίπλευρη, γεγονός που, όπως έχει από παλιά παρατηρηθεί, αποτελεί τον κανόνα για τους ναούς της δεύτερης χιλιετίας²⁰. Το φαινόμενο της διαρθρώσεως της ανατολικής όψεως με κοσμητή στη στάθμη της ποδιάς των παραθύρων, ο οποίος περιορίζεται μόνο στις κόγχες και δεν επεκτείνεται και στην υπόλοιπη επιφάνεια της όψης, απαντάται συχνά σε μνημεία της μέσης και της ύστερης βυζαντινής περιόδου²¹.

Ο τρόπος κατασκευής των τοίχων του ναού του Αγίου Πολυκάρπου από λίθους, μεταξύ των οποίων παρεμβάλλονται πλίνθοι που σχηματίζουν μικρού μήκους οριζόντιες σειρές και στους κατακόρυφους κυρίως αρμούς άφθονα πλινθία, μπορεί να χαρακτηριστεί «έπιμνημένη άργολιθοδομή, όπου τά τοῦβλα παΐζουν ἐξισωτικό τῶν στρώσεων ρόλο»²². Ο τρόπος αυτός, ο οποίος απαντάται συχνά καθ' όλη τη διάρκεια της μέσης και της ύστερης βυζαντινής περιόδου, εμφανίζεται σε πολλά μνημεία του 12ου και του 13ου αιώνα ιδιαίτερα εκλεπτυσμένος, παίρνοντας συχνά τη μορφή ενός ατελούς πλινθοπερίκλειστου συστήματος δομής²³.

Το ανώτερο τμήμα της κόγχης του ναού είναι κατασκευασμένο κατά το χαρακτηριστικό της Ελλαδικής Σχολής πλινθοπερίκλειστο σύστημα δομής, στην απλούστερη μορφή του, με απλές δηλαδή σειρές πλινθών στους οριζόντιους και μονές πλίνθους στους κατακόρυφους αρμούς²⁴. Χαρακτηριστικό στοιχείο της πλινθοπερίκλειστης τοιχοποιίας του Αγίου Πολυκάρπου είναι το μεγάλο σχετικά ύψος της πρώτης επάνω από τον κοσμητή, σειράς λίθων. Μεγάλου ύψους σειρές λίθων απαντούν σχετικά συχνά, όπως φαίνεται, σε ελλαδικά μνημεία από το 13ο αιώνα και μετά²⁵.

Ο πώρινος κοσμήτης στην κόγχη του Ιερού του Αγίου Πολυκάρπου έχει ελαφρά κοίλη διατομή, μορφή που

20. Μπούρας - Μπούρα, *Έλλαδική ναοδομία*, 399-400, όπου και προγενέστερη βιβλιογραφία.

21. Ό.π., 401. Βλ. επίσης Μαμαλούκος, Παρόρι, ό.π. (υποσημ. 16), 506 και σημ. 41.

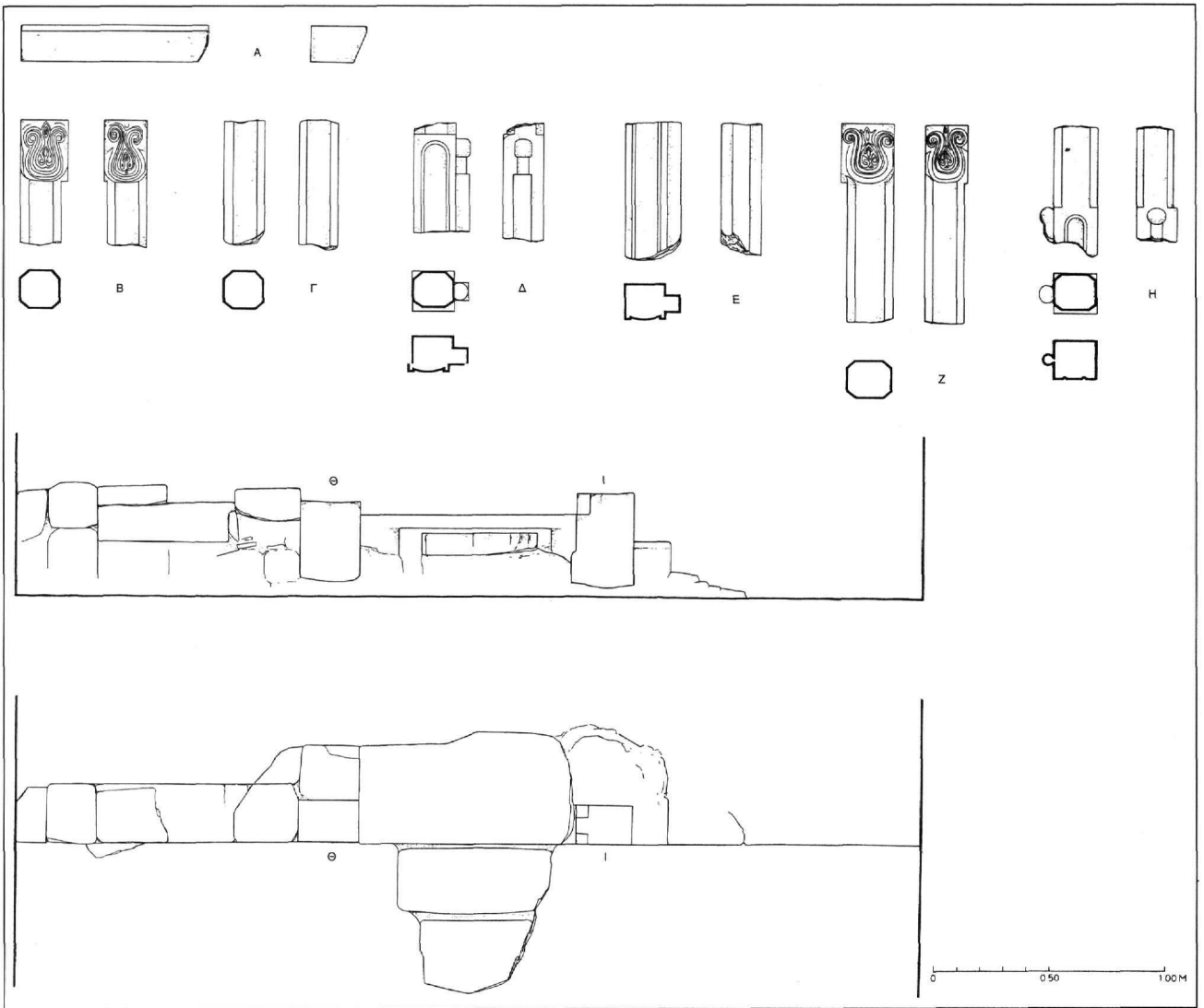
22. Μπούρας - Μπούρα, *Έλλαδική ναοδομία*, 457.

23. Ό.π., 457-458, όπου και προγενέστερη βιβλιογραφία. Βλ. επίσης Στ. Μαμαλούκος, *Ο ναός του Αγίου Ανδρέα στους Παραμερίτες Ευβοίας, Θυμίαμα στη μνήμη Λασκαρίνας Μπούρα*, Αθήνα 1994, 184 και σημ. 16.

24. Για την πλινθοπερίκλειστη τοιχοποιία βλ. πρόχειρα Μπούρας - Μπούρα, *Έλλαδική ναοδομία*, 453-455, όπου και προγενέστερη βιβλιογραφία.

25. Όπως πρόχειρα στη Μητρόπολη του Μυστρά (Γ. Μαρίνου,

Άγιος Δημήτριος. Η Μητρόπολη του Μυστρά, Αθήνα 2002, πίν. 14 και 75), κτίριο του προχωρημένου 13ου αιώνα (σχετικά με τις διάφορες απόψεις για τη χρονολόγηση του ναού βλ. ό.π., 230-231), στο ναό του Αγίου Αθανασίου στο Λεοντάρι (H.M. Küpper, *Der Bautypus der griechischen Dachtranssept-Kirche*, 2, Άμστερνταμ 1990, 162), που χρονολογείται στο τρίτο τέταρτο του 13ου αιώνα (ό.π.), στο ναό του Αγίου Δημητρίου στα Χάνια Αυλωναρίου (Μπούρας - Μπούρα, *Έλλαδική ναοδομία*, εικ. 388), που χρονολογείται στο 13ο αιώνα (ό.π., 333-334) και στο ναό της Οδηγήτριας στις Σπηλιές της Εύβοιας (Küpper, ό.π., 124-129, 235, πίν. 95), κτίσμα πιθανότατα λίγο προγενέστερο του έτους 1311, στο οποίο χρονολογείται βάσει επιγραφής ο ζωγραφικός του διάκοσμος (ό.π. και I. Λιάπης, *Μεσαιωνικά μνημεία Εύβοιας*, Αθήνα 1971, 129). Ας σημειω-

Εικ. 14. Τα λείψανα του τέμπλου.

σχετίζεται με την πρόοδο της λιθοξοϊκής και απαντάται συχνά στο 12ο αιώνα²⁶ και αργότερα²⁷. Τα τόξα και οι θόλοι του ναού έχουν κατασκευασθεί από εξαιρετικά καλολαξευμένους πώρινους θολίτες, γε-

γονός που φανερώνει το υψηλό επίπεδο της λιθοξοϊκής που ήταν σε θέση να επιτύχει το συνεργείο των οικοδόμων του μνημείου. Όπως επισημαίνει ο Χ. Μπούρας, τόξα και θόλοι από λαξευτούς πωρολίθους εφαρμόζονται

θεί ότι μεγάλου ύψους σειρές λίθων απαντούν και σε μνημεία, όπως η Όμορφη Εκκλησιά στο Γαλάτσι (Μπούρας - Μπούρα, *Έλλαδική ναοδομία*, εικ. 88), ο ναός της Αγίας Παρασκευής στη θέση Πουρνάρι, κοντά στην Οινόη (Μάζι) της Αττικής (ό.π., εικ. 271), ο ναός του Ταξιάρχη στα Καλύβια Καρύστου (ό.π., εικ. 422), τα οποία πρόσφατα χρονολογήθηκαν αντίστοιχα στα τέλη του 12ου αιώνα (ό.π., 101), στο 12ο αιώνα (ό.π., 239) και με κάποια, όπως

φαίνεται, επιφύλαξη γύρω στο 1200 (ό.π., 138-139)· δεν αποκλείεται, όμως, να είναι ακόμη μεταγενέστερα.

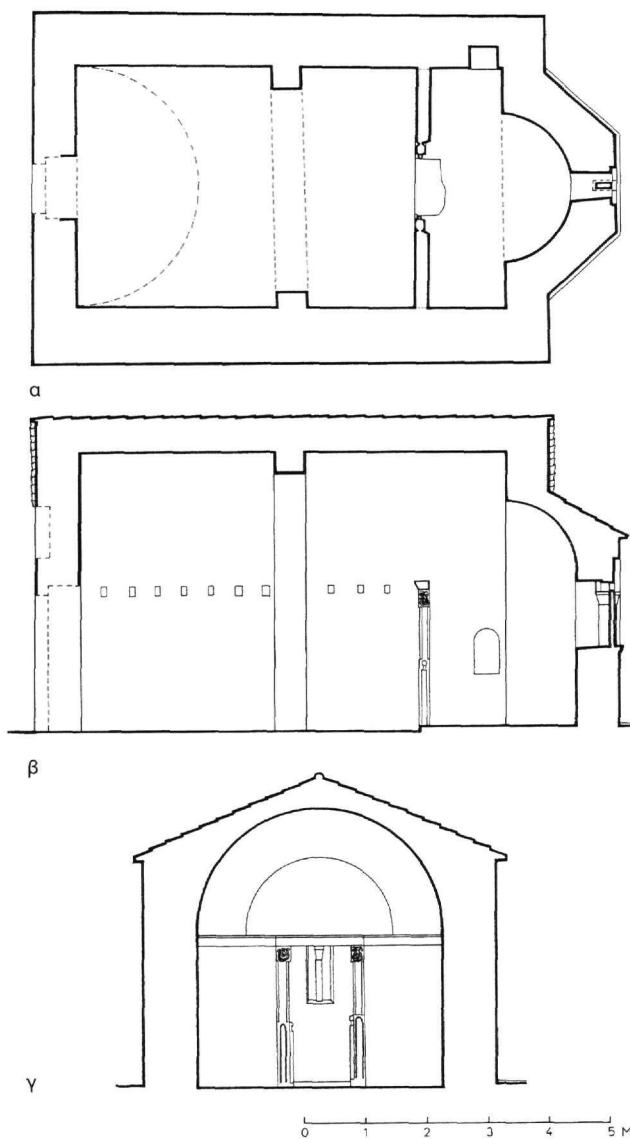
26. Μπούρας - Μπούρα, *Έλλαδική ναοδομία*, 389.

27. Όπως λ.χ. πρόχειρα στο καθολικό της μονής Κάτω Παναγίας στην Άρτα, των μέσων του 13ου αιώνα (Α.Κ. Ορλάνδος, *Η μονή της Κάτω Παναγίας*, *ΑΒΜΕ Β'* (1936), 70-87).

στην Ελλάδα ήδη από το 10ο αιώνα, η πρόοδος όμως της λιθοξοϊκής κατά τον 11ο και κυρίως κατά το 12ο αιώνα οδήγησαν στην όλο και ευρύτερη εφαρμογή τους²⁸. Ένα ιδιαίτερα ενδιαφέρον κατασκευαστικό στοιχείο που διατηρείται και προσφέρεται για παρατηρήσεις στο μικρό βοιωτικό μνημείο είναι οι δοκοθήκες στερεώσεως του ξυλότυπου του θόλου. Αυτές, όπως ήδη αναφέρθηκε, έχουν μικρό πλάτος και μεγάλο ύψος και είναι πυκνά διατεταγμένες. Από τη μορφή των δοκοθηκών προκύπτει ότι ο ξυλότυπος φερόταν από πυκνά στενά και, κατά συνέπεια, υψίκορμα δοκάρια, που μπορούσαν να αφαιρεθούν για να γίνει το «ξεκαλούπωμα» με κατάλληλες κινήσεις, αφού πρώτα απομακρύνονταν οι σφήνες επάνω στις οποίες αυτά πατούσαν²⁹.

Από την άποψη της γενικής διαρθρώσεώς τους τα δύο παράθυρα του ναού του Αγίου Πολυκάρπου ανήκουν σε έναν τύπο ανοιγμάτων, θυρών και παραθύρων, που μπορεί να χαρακτηριστεί «άνοιγμα με συμφυές πλαίσιο» και που, παρά το ενδιαφέρον που παρουσιάζει, ελάχιστα έχει απασχολήσει τους μελετητές της βυζαντινής αρχιτεκτονικής. Το κύριο χαρακτηριστικό των θυρών και των παραθύρων του τύπου είναι ότι έχουν μικρού σχετικά πάχους πλαίσιο, διαμορφωμένο στην εξωτερική παρειά ενός ορθογωνικού ή τοξωτού ανοίγματος. Όπως έχει παρατηρηθεί, πρόκειται για μορφή που φαίνεται ότι, στη ναοδομία τουλάχιστον, πρωτοεμφανίζεται το 12ο αιώνα και έχει μεγάλη εφαρμογή στην υστεροβυζαντινή περίοδο και κατά την Τουρκοκρατία³⁰.

Πλαίσια παραθύρων κατασκευασμένα από λαξευτό πωρόλιθο, όπως εκείνο της κόγχης του Ιερού του Αγίου Πολυκάρπου, απαντούν συχνά σε μνημεία του 12ου, του 13ου και του 14ου αιώνα, και σχετίζονται με την πρόοδο της λιθοξοϊκής που παρατηρείται από το 12ο αιώνα³¹. Και εδώ, όπως συχνά συμβαίνει, τα τόξα των δύο λοβών έχουν λαξευθεί σε ολόσωμο πωρόλιθο³². Το

Εικ. 15. Ναός Αγίου Πολυκάρπου. Αναπαράσταση. α. Κάτοψη, β. Τομή κατά μήκος, γ. Τομή κατά πλάτος.

28. Μπούρας - Μπούρα, *Έλλαδική ναοδομία*, 508, όπου και προγενέστερη βιβλιογραφία.

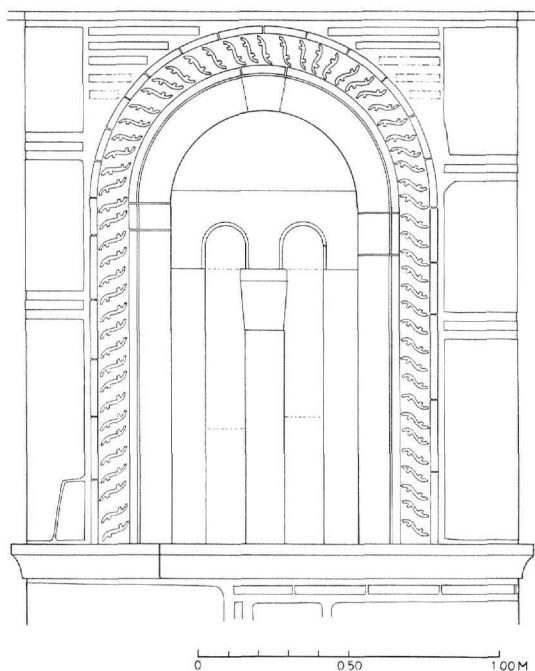
29. Δοκοθήκες σε θόλους, ανάλογες σε μορφή με εκείνες του Αγίου Πολυκάρπου διατηρούνται σε αρκετά μνημεία, όπως λ.χ. στους ναούς του Αγίου Νικολάου στη Λάρυμνα (Μπούρας, Λάρυμνα, ό.π., εικ. 11), της Αγίας Τριάδος στις Νήες της Σούρης (Νικόνανος, *Θεσσαλία*, ό.π. (υποσημ. 13), 104, σημ. 333 και πίν. 47α,β), του Αγίου Ιωάννου Θεολόγου στο Παλιό Λιγουριό (Στ. Μαμαλούκος, Ένας άγνωστος βυζαντινός ναός στην Αργολίδα. Ο Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος Παλιού Λιγουριού, *ΔΧΑΕ ΙΒ'* (1984), 420) και στο ναό στα Προτόρια της Πάρου (Δημητροκάλλης, Προτόρια, ό.π.

(υποσημ. 14), εικ. 4): η μορφή και η λειτουργία των δοκοθηκών σε θόλους δεν έχουν έως τώρα μελετηθεί διεξοδικά.

30. Στ. Μαμαλούκος, Ο πυλώνας της μονής Αγίου Ιωάννου του Κυνηγιού στον Υμηττό, *Αρμός* (υποσημ. 19), τ. 2, 1116-1117. Βλ. επίσης Ρ. Vocotopoulos, Panagitsa. A Byzantine Chapel at Methana, *Αιθόστρωτον. Studien zur byzantinischen Kunst und Geschichte. Festschrift für Marcell Restle*, Στουτγάρδη 2000, 314. Μπούρας - Μπούρα, *Έλλαδική ναοδομία*, 412.

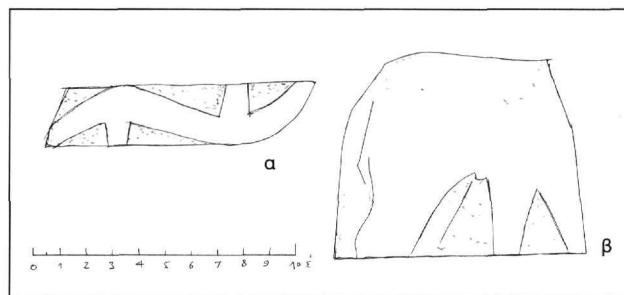
31. Μπούρας - Μπούρα, *Έλλαδική ναοδομία*, 422. Βλ. και Μαμαλούκος, Παρόρι, ό.π. (υποσημ. 16), 512.

32. Μπούρας - Μπούρα, *Έλλαδική ναοδομία*, 424.

Εικ. 16. Ναός Αγίου Πολυκάρπου. Το παράθυρο της κόγχης του Ιερού. Αναπαράσταση.

τόξο του πλαισίου έχει απλή, ορθογωνική διατομή, γνωστή και από άλλα παραδείγματα στην ευρύτερη περιοχή³³. Η χρήση κιονίσκων και επιθημάτων παραθύρων, καθώς και άλλων αρχιτεκτονικών μελών από πωρόλιθο αντί από μάρμαρο είναι σχετικά συχνή στη Βοι-

Εικ. 17. Δισέψιλον. α. Κύρια όψη. β. Άνω όψη.

ωτία³⁴ σε μνημεία του 12ου και, κυρίως, του 13ου αιώνα³⁵. Διαφράγματα παραθύρων κατασκευασμένα από πώρινες πλάκες, όπως αυτά που φαίνεται ότι υπήρχαν στο ναό του Αγίου Πολυκάρπου, είναι συνήθη σε μνημεία του 12ου και του 13ου αιώνα³⁶.

Το πλαίσιο του παραθύρου της κόγχης του βοιωτικού ναού περιβάλλεται, όπως σχετικά συχνά συμβαίνει στο 12ο και το 13ο αιώνα, από ταινία καμπύλων δισέψιλον³⁷ (Εικ. 16 και 17). Unicum αποτελεί η χρήση εδώ πώρινων λαξευτών δισέψιλον εναλλάξ με κεραμικά. Τα τελευταία, όπως ήδη αναφέρθηκε, έχουν διαμορφωθεί με λάξευση, πράγμα που, ως φαίνεται, συνέβαινε συχνά³⁸. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει, εξάλλου, και η διαμόρφωση του μεγαλύτερου μέρους της κατασκευασμένης συνήθως από πλίνθους εσωτερικής από τις δύο ταινίες που περιορίζουν τη σειρά των δισέψιλον, με λάξευση στο ίδιο το πώρινο πλαίσιο του παραθύρου

33. Όπως λ.χ. το δίλοβο παράθυρο της κόγχης του Ιερού στο ναό του Αγίου Νικολάου στον Έξαρχο (Μπούρας - Μπούρα, *Έλλαδική ναοδομία*, εικ. 127 και 424), το τρίλοβο παράθυρο της νότιας όψεως στο ναό της Παναγίτσας στην Αμάρυνθο (Βάθεια) (Α. Ορλάνδος, Σταυρεπίστεγοι ναοί Βάθειας Ευβοίας, *ΑΒΜΕΖ'* (1951), 111-130. Küpper, ό.π. (υποσημ. 25), 42), τα παράθυρα της κόγχης του Ιερού και της νότιας όψεως στο ναό του Αγίου Γεωργίου Γυμνού Ευβοίας (Γ. Δημητροκάλλης, Ο Άγιος Γεώργιος Γυμνού Ευβοίας, *Τεχνικά Χρονικά* 2 (Μάρτιος 1964), 8 και 7. Küpper, ό.π., 120) και το τρίλοβο παράθυρο της νότιας όψεως στο ναό των Αγίων Θεοδώρων στις Αφίδνες (Κιούρκα) (Küpper, ό.π., 57). Ο ναός της Παναγίτσας στην Αμάρυνθο (Βάθεια) φαίνεται πολύ πιθανό να είναι κτίσμα του 1310-1311 (Ορλάνδος, ό.π., 120. Küpper, ό.π., 42). Ο ναός στον Γυμνό έχει ορθά συνδεθεί με το ναό της Παναγίτσας στη Βάθεια και έχει χρονολογηθεί από τον Δημητροκάλλη στα τέλη του 13ου ή στις αρχές του 14ου αιώνα (Δημητροκάλλης, ό.π. (υποσημ. 14), 37. Βλ. και Küpper, ό.π., 120). Ο ναός των Αγίων Θεοδώρων στις Αφίδνες χρονολογείται πιθανότατα

στα τέλη του 13ου ή στις αρχές του 14ου αιώνα (Küpper, ό.π., 57 και 263). Τέλος, ο ναός του Αγίου Νικολάου στον Έξαρχο πρόσφατα χρονολογήθηκε από τον καθηγητή Χ. Μπούρα στο 12ο αιώνα (Μπούρας - Μπούρα, *Έλλαδική ναοδομία*, 128), μια μελλοντική όμως μελέτη της υστεροβυζαντινής αρχιτεκτονικής της περιοχής δεν αποκλείεται να τον τοποθετήσει λίγο αργότερα, μέσα στο 13ο αιώνα.

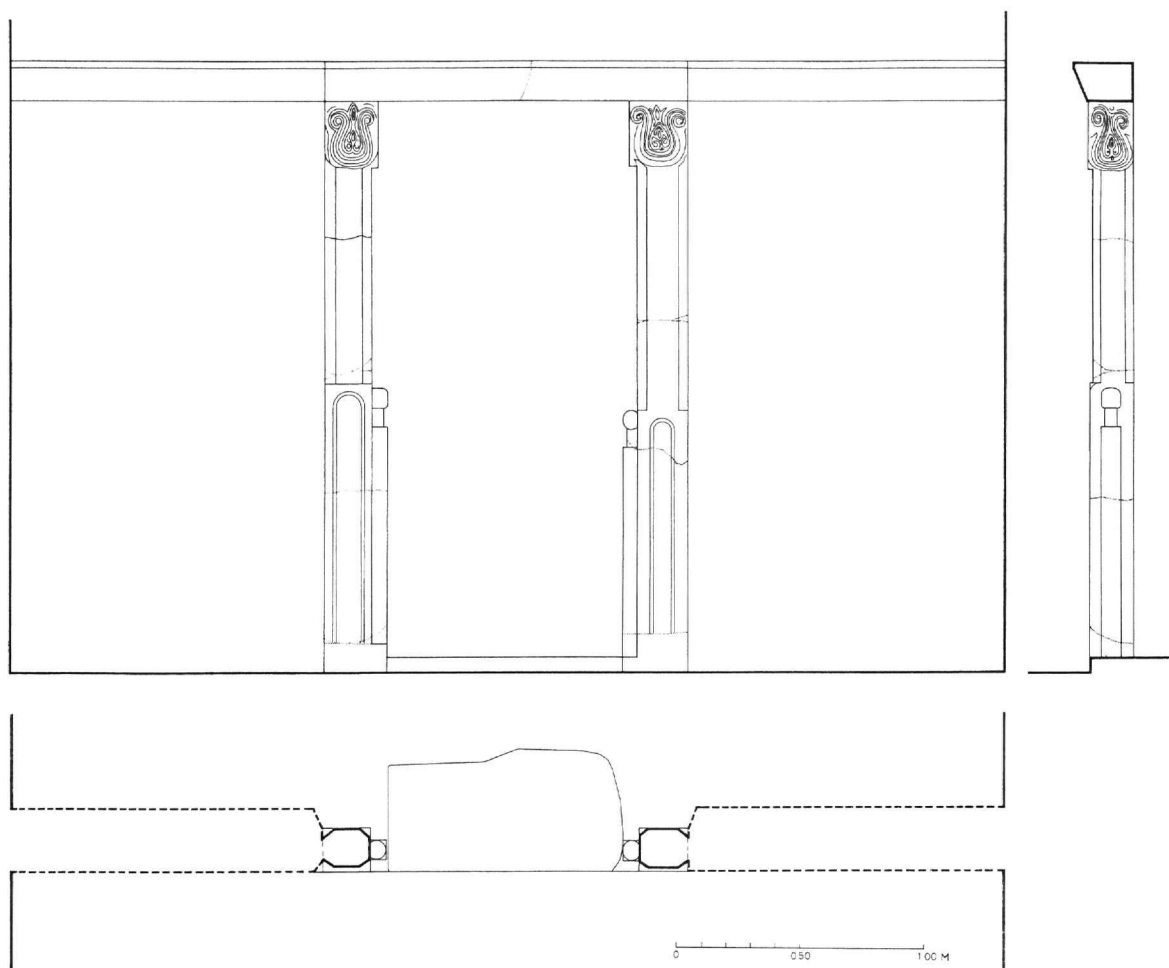
34. Όπως λ.χ. στους ναούς του Αγίου Ιωάννη στο Σχηματάρι (Μπούρας - Μπούρα, *Έλλαδική ναοδομία*, 311) και του Αγίου Σώζοντος στον Ορχομενό (Σκριπού) (στο ίδιο, 298).

35. Σχετικά με τη διατήρηση κατά το 13ο αιώνα της λιθοξοϊκής σε πωρόλιθο και την παρακμή της μαρμαρικής, βλ. ό.π., 478.

36. Ό.π., 427.

37. Ό.π., 424 και 473-474. P.L. Vocotopoulos, *Church Architecture in the Despotate of Epirus: The Problem of Influences*, *Zograf* 27 (1998-1999), 89-90, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

38. Μπούρας - Μπούρα, *Έλλαδική ναοδομία*, 473-474.

Εικ. 18. Ναός Αγίου Πολυκάρπου. Το τέμπλο. Αναπαράσταση.

μιας αυλακιάς που πρέπει να ήταν αρχικά γεμισμένη με κονίαμα. Ανάλογες μορφές υπάρχουν στο παράθυρο της νότιας πλευράς του ναού του Αγίου Γεωργίου Γυμνού³⁹, αλλά και στα παράθυρα της κόγχης της προθέσεως του ναού και της κόγχης του Ιερού στο παρεκκλήσιο του ναού της Όμορφης Εκκλησιάς στο Γαλάτσι⁴⁰. Η μορφή του αρχικού τέμπλου του Αγίου Πολυκάρ-

που, με την ελαφρά κιονοστοιχία με κτιστά εξαρχής τα εκατέρωθεν της Ωραίας Πύλης ανοίγματα, απαντά, αν και σπάνια, και σε άλλους ναούς που χρονολογούνται από το 13ο αιώνα. Τα πιο κοντινά στο τέμπλο του βιωτικού ναού παραδείγματα είναι του ναού του Αγίου Αντωνίου στην Παλαιόχωρα Κυθήρων⁴¹ και του ναού του Αγίου Γεωργίου στο Κάστρο του Γερακίου⁴², κα-

39. Δημητροκάλλης, Άγιος Γεώργιος Γυμνού, ό.π. (υποσημ. 33), 7.

40. Μπούρας - Μπούρα, Έλλαδική ναοδομία, εικ. 88.

41. Μ. Χατζηδάκης - Ι. Μπίθα, Ευρετήριο βυζαντινών τοιχογραφιών Ελλάδος. Κύθηρα, Αθήνα 1997, 88-95, εικ. 8 και 13.

42. Σχετικά με το τέμπλο του Αγίου Γεωργίου στο Γεράκι βλ. Μ. Chatzidakis, L'évolution de l'icone aux 11e-13e siècles et la transforma-

tion du templon, *Actes du XVe CIEB*, 1, Αθήνα 1979, 342, εικ. 8 και 9. Γ. Δημητροκάλλης, Γεράκι. Οί τοιχογραφίες των ναών του Κάστρον, Αθήνα 2001, 48-52. Βλ. επίσης Ch. Bouras, A Chance Classical Revival in Byzantine Greece, *Byzantine East - Latin West. Art - Historical Studies in Honor of Court Weitzmann*, Princeton 1995, 587.

θώς και το τέμπλο του ναού του Άι-Στράτηγου στο χωριό Άγιος Νικόλαος Μονεμβασίας, όπου τα εκατέρωθεν της Ωραίας Πύλης διάστημα έχουν εξαρχής φραχθεί με σχιστόπλακες που φέρουν τοιχογραφημένα επιχρίσματα⁴³. Τα τέμπλα αυτά ανήκουν στον τύπο του κτιστού εικονοστασίου το οποίο, όπως έχει παρατηρηθεί, άρχισε να διαδίδεται από το 12ο ή τις αρχές του 13ου αιώνα, στα πλαίσια της εντάξεως προσκυνηματικών εικόνων στο χώρο του Ιερού⁴⁴. Παράλληλα όμως, καθώς διατηρούν εμφανή την τυπική διάταξη της κιονοστοιχίας, αποτελούν και μια ενδιαφέρουσα ειδική κατηγορία των από παλιά γνωστών και διαδομένων σε φτωχότερους κυρίως ναούς κτιστών τέμπλων⁴⁵. Τα στηρίγματα του τέμπλου της Τανάγρας έχουν την τυπική μορφή των στηριγμάτων των βυζαντινών τέμπλων. Όσον αφορά στο διάκοσμο των κιονοκράνων τους, τόσο το καρδιόσχημο ανθέμιο όσο και το λυροειδές πλαίσιο που το περιβάλλει, είναι γνωστά και αρκετά διαδεδομένα θέματα στη γλυπτική της μέσης και της ύστερης βυζαντινής περιόδου⁴⁶. Τέλος, ο τρόπος στηρίξεως του επιστυλίου στους μακρούς τοίχους μέσω μικρών κιλλιβάντων και όχι με πάκτωση είναι μάλλον σπάνιος, γνωστός όμως και από άλλα παραδείγματα⁴⁷.

Ε. Ελλείπει άλλων δεδομένων η χρονολόγηση του ναού του Αγίου Πολυκάρπου πρέπει να βασισθεί στις γνωστές συγκρίσεις κατασκευαστικών και μορφολογικών στοιχείων του με αντίστοιχα ναών της ευρύτερης περιοχής, που χρονολογούνται βάσει πηγών ή με τη βοήθεια και πάλι συγκρίσεων. Η πρώτη εντύπωση που αποκομίζει κανείς από το μνημείο είναι ότι αυτό χαρακτηρίζεται από στοιχεία της ελλαδικής αρχιτεκτονικής του 12ου αιώνα, τα περισσότερα από τα οποία επιβίωσαν, όπως φαίνεται, και στην υστεροβυζαντινή εποχή⁴⁸.

Έτσι, στοιχεία όπως η σύνθεση των όψεων, η μορφή της τοιχοποιίας, η κατασκευή της θολοδομίας, η μορφή του κοσμητή και η παρουσία της ταινίας δισέψιλον, δεν βοηθούν στην ακριβέστερη χρονολογική κατάταξη του ναού. Πολύ πιο χρήσιμα για τη χρονολόγηση του μνημείου είναι στοιχεία όπως η απουσία κρηπίδος, η γενική διάρθρωση των παραθύρων του, του τύπου του «ανοίγματος με συμφυές πλαίσιο», η μορφή του ίδιου του πλαισίου του παραθύρου της κόγχης του Ιερού, η χρήση πωρολίθου αντί μαρμάρου στην κατασκευή συγκεκριμένων αρχιτεκτονικών μελών και, τέλος, η γενική διάταξη του τέμπλου. Με βάση τα παραπάνω στοιχεία, ο ναός του Αγίου Πολυκάρπου μπορεί να χρονολογηθεί στο 13ο αιώνα, και μάλιστα με αρκετά μεγάλη πιθανότητα, αλλά όχι χωρίς επιφύλαξη, μετά τα μέσα του. Χρονολόγηση με μεγαλύτερη βεβαιότητα είναι προς το παρόν δύσκολο να γίνει, καθώς τα υστεροβυζαντινά μνημεία της ευρύτερης περιοχής της Στερεάς Ελλάδος και της Εύβοιας δεν έχουν μελετηθεί έως τώρα συστηματικά, ώστε να είναι δυνατή μια κάπως ασφαλής χρονολογική τους κατάταξη.

ΣΤ. Ο ναός του Αγίου Πολυκάρπου στην Τανάγρα αναμφίβολα αποτελεί, παρά το μικρό του μέγεθος και τη μέτρια κατάσταση διατηρήσεώς του, ένα αξιόλογο βυζαντινό μνημείο, η μελέτη του οποίου προσθέτει στην επιστήμη ένα ακόμη παράδειγμα της ακόμη, δυστυχώς, ελλιπέστατα γνωστής ναοδομικής δραστηριότητας κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο στην περιοχή της Βοιωτίας και της Νότιας Ελλάδος γενικότερα. Ο ναός, ο οποίος φαίνεται ότι ήταν ιδιωτικό παρεκκλήσιο ή καθολικό μονυδρίου, αποτελεί ένα καλό δείγμα της βασιμένης κυρίως στα χαρακτηριστικά της αρχιτεκτονικής του 12ου αιώνα εξελίξεως της τοπικής ναοδομίας κατά τη διάρκεια της Φραγκοκρατίας. Διάφορα στοιχεία της

43. Σχετικά με το ιδιαίτερα ενδιαφέρον τέμπλο του μικρού αυτού ναού βλ. Ν. Δρανδάκης κ.ά., "Έρευνα στην Έπίδαυρο Λιμηρά, ΠΑΕ 1982, 365, εικ. 3, 4. Ν. Γκιολές, Ο ναός του Άι-Στράτηγου στον Άγιο Νικόλαο Μονεμβασίας, *ΛακΣπ* 9 (1988), 423 και 426.

44. Chatzidakis, *L'évolution*, ό.π. (υποσημ. 42).

45. Για τα κτιστά τέμπλα βλ. Vocotopoulos, Panagitsa, ό.π. (υποσημ. 30), 1 και σημ. 2, όπου και βιβλιογραφία.

46. Για το καρδιόσχημο ανθέμιο βλ. Α. Μπούρα, *Ό γλυπτός διάκοσμος του ναού της Παναγίας στο μοναστήρι του Όσιου Λουκά*, Αθήνα 1980, 85-86 και σχέδ. 3 και 6 (22-25). Για το λυροειδές πλαίσιο βλ. πρόχειρα Μπούρα - Μπούρα, *Έλλαδική ναοδομία*, 551.

47. Με ανάλογο τρόπο λ.χ. φαίνεται ότι στηριζόταν το επιστύλιο του τέμπλου στο ναό του Αγίου Νικολάου της Καστάνιας στην Έξω Μάνη, σύμφωνα με πληροφορίες της συναδέλφου Αθηνάς Χριστοφίδου, στην οποία οφείλονται και από τη θέση αυτή ευχαριστίες.

48. Για την επιβίωση στοιχείων της αρχιτεκτονικής του 12ου αιώνα κατά το 13ο αιώνα βλ. Μπούρας - Μπούρας, *Έλλαδική ναοδομία*, 595. Η δυσκολία, εξάλλου, ακόμη και της διακρίσεως των μνημείων του 12ου από αυτά του 13ου αιώνα, έχει εξαιρετικά εύστοχα και τεκμηριωμένα επισημανθεί πρόσφατα από τον καθηγητή Χ. Μπούρα (ό.π., 329 και 594-596).

κατασκευής και της μορφολογίας του το συνδέουν με ναούς κοντινών περιοχών, όπως η περιοχή Ωρωπού-Συκαμίνου και η κεντρική και νότια Εύβοια, ενώ παράλληλα προσφέρεται για συγκρίσεις και με μνημεία

της Ηπείρου, όπως το καθολικό της μονής της Κάτω Παναγιάς, ενισχύοντας τις γνωστές θέσεις για τη σχέση της αρχιτεκτονικής των παλαιότερων μνημείων του Δεσποτάτου με την «Ελλαδική Σχολή».

Stavros Mamaloukos

THE CHURCH OF ST POLYKARPOS IN TANAGRA (BRATSI), BOEOTIA

The church of St Polykarpos (Figs. 1 and 2) near the village of Tanagra (formerly Bratsi) in Boeotia remained completely unknown to scholars until its recent discovery by Ch. Kilakou. This occurred in 1994, when the inhabitants of Tanagra began cleaning the ruins of the church prior to restoration. The work was finally carried out between 1996 and 1998 based on a restoration study, and this provided the opportunity for an archaeological survey as well.

In its present form, the church is a timber-roofed aisleless basilica with external dimensions 8.35×5.80 m., excluding the three-sided conch of the bema (Figs. 7-13). Yet it is clear that initially the building was covered by a barrel vault with a strainer arch in the middle of its length. The pilasters of the strainer and the springing of the barrel vault are still preserved. Entry to the church is made from the west side through a door which was rebuilt at a later period, replacing the original. The interior was illuminated by the double-light window of the bema conch and a small arched window on the south wall. Both belong to the type of door and window openings that can be classified as “openings with an inherent frame”.

The façades of the church, with the exception of the east, are simple and unarticulated (Figs. 1, 12 and 13). Almost the entire east façade (Fig. 11) along with the bema conch, the greater part of the north and south façades, as well as the lower sections and, in part, the corners of the west façade belong to the initial construction phase. They are built of fine masonry, with large antique blocks in second use and bricks. Dominating the east façade (Fig. 11) is the three-sided bema conch, built of cloisonné masonry with single courses of brick

between the ashlar blocks. A slightly concave cornice of porous material articulates the conch at the level of the window-sill. The first course, just above the cornice, is particularly high. The window of the conch is a double light of the grouped type (Figs. 4 and 10). The lights are separated by a porous mullion with a rectangular cross-section. The arches are carved into an integral lintel. The tympanum above previously contained brickwork decoration which no longer survives. The window frame, which is made from porous material and has a rectangular cross-section, is surrounded by a disepsilon band (Figs. 16 and 17). The carving on the porous elements of most of the inner band surrounding the frame and the alternation of ceramic and porous disepsilons are particularly noteworthy.

Significant remains of the church's screen were located during excavation (Fig. 14). The screen took the form of a light colonnade with built-in openings at each side of the single entrance (Fig. 18). Though unusual, this form is found in other churches dating from the thirteenth century. The screens belong to the type of built iconostasis that, as has been observed, began to spread from the twelfth-early thirteenth century when devotional icons were introduced in the bema screen. At the same time, since they preserve the appearance of the typical colonnade form, they belong to a special category of built screens. Two porous supports of the standard type (rectangular piers below and octagonal colonettes above), which carried the epistyle, are used as jambs of the bema entrance.

Based on the general articulation of its window, the form of

the window frame itself at the bema conch, the use of porous material rather than marble in certain architectural elements and the general arrangement of the screen, the original church can reliably be dated around the middle of the thirteenth century. Works of unknown extent appear to have been carried out to the church towards the end of Turkish rule, perhaps in the eighteenth century. The surviving wall decorations probably belong to this phase. According to an inscription, extensive works to the then

ruined monument, which were evidently never completed, were carried out in 1895.

Despite its small size and moderate state of preservation, the church of St Polykarpos at Tanagra is a remarkable Byzantine monument. It provides the scholar with another example of the sadly neglected church architecture of Boeotia and southern Greece in general during the late Byzantine period.